

ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНЕ СУСПІЛЬСТВО: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ

Лемак В.В.

кандидат юридичних наук, доцент УжНУ

Системні суспільні зміни після 1989 р. призвели до формування особливого типу соціального утворення – перехідного суспільства, причому ступінь його перехідного характеру вимірюється незавершеністю трансформаційного процесу. Постсоціалістичне суспільство істотно відрізняється як від закритих суспільств тоталітарного соціалізму, так і від сучасних західних суспільств.

Системний підхід для розкриття сутності постсоціалістичного суспільства вимагає проаналізувати його в таких площинах: а) системні ознаки; б) структура; в) ступінь зрілості інститутів громадянського суспільства. При цьому необхідно врахувати й таку важливу, на нашу думку, обставину – постсоціалістичне суспільство Східної Європи виступає настільки диференційованим внаслідок неоднакового розуміння і реального ходу реформ, що сміливо можна говорити про дві його моделі – центральноєвропейську та пострадянську.

Системні ознаки постсоціалістичного суспільства (незалежно від моделі) можуть бути зведені до наступних його характеристик.

Перше. Постсоціалістичне суспільство є передовсім перехідним суспільством. Перехідний характер сучасного постсоціалістичного суспільства, як визначається в спеціальному дослідженні на цю тему, суттєво відрізняється від перехідних станів суспільств більш раннього періоду такими ознаками: а) перехідні явища і процеси зараз мають не локальний, а глобальний характер; б) для переходу на новий ступінь еволюції в силу особливостей розвитку сучасного суспільства вже недостатньо лише політичних і соціально-економічних змін, а необхідно враховувати і “нову модель взаємодії людини і природи”, брати до уваги “не лише соціальні, а й ноосферні зміни”; в) загрози, що підстерігають сучасне суспільство у переломну епоху, створюють

об’єктивні передумови як для об’єднавчого процесу в політичній, економічній, екологічній та інших суспільних сферах, так і для вироблення нових норм моральності; г) у перехідний період на сучасному етапі розвитку суспільства зростають, у порівнянні з минулим, можливості активного втручання людини в хід процесів перетворення [1]. В літературі подається й інше визначення суспільств перехідного типу – це такі суспільства, які “спонтанно переборюють обмеження конкретної тоталітарної системи, прямують від тоталітарного до природно-історичного стану, від монопартійності до багатопартійності” [2].

Друге. У постсоціалістичному суспільстві має місце комбінація сутнісних ознак тоталітаризму і демократії. Причому складові соціальної структури, принципи побудови тоталітарного і демократичного суспільства, на думку Нгуен Ван Зунга, знаходяться у стані конфронтації. Становлення тоталітарного в посттоталітарне безпосередньо виявляє себе у втраті традиційними інститутами статусно-рольової соціальної ідентифікації. Утворюються численні автономно існуючі соціальні утворення, що самовизначають себе як антитезу тотальним нормативам суспільного буття, коли усі критично налаштовані до центральних органів державної влади [3].

Третє. Постсоціалістичне суспільство зберігає поліваріантність у своєму розвитку. Своєю незрілістю основних соціальних інститутів, несприйняттям значною частиною населення демократії і ринку як соціальних цінностей, перехідне суспільство може підтримати (демократичними механізмами чи бездіяльністю) нову форму постсоціалістичного авторитаризму. Останнє особливо характерне для пострадянських суспільств.

Структура постсоціалістичного суспільства. Найявністю у суспільстві періоду становлення нових соціальних інститутів,

структур, груп, ідеалів, цілей, інтересів, які знаходяться у стані протистояння, на думку Нгуен Ван Зунга, зумовлює загальний поділ суспільства на три частини: 1) групи, що прагнуть відновлення тоталітарного режиму (маргінали, ліві партійні об'єднання, безробітні та ін.); 2) групи, що складаються з "нових людей", які з успіхом вирішують свої завдання, пристосовуючись до умов деградації правової та морально-політичної системи держави, які зацікавлені в безмежному продовженні стану "правового вакууму" (фінансові шахраї, представники тіньової економіки, злочинні групи, корумповані посадові особи, корумповані депутати); 3) групи, які вбачають можливість нормального життя в умовах розвитку демократичного правового суспільства [4].

Соціальна структура в "країнах, що швидко реформуються" (Чехія, Словаччина, Польща, Угорщина) набирає такого вигляду: від чверті до третини всіх членів родини безробітні чи такі, що залишили службу, тобто залежні від державних виплат на соціальні потреби, тоді як від третини до майже половини – активно заробляють. Половина з тих, хто заробляє, працюють у приватному секторі, друга половина – у громадському секторі [5].

Посилюється соціальна диференціація суспільства. Так, у 1992 р. в Чеській Республіці було 26,7 % осіб з низькими доходами, а бідних – 1,4 % від загальної кількості населення. Це найкращі показники серед постсоціалістичних країн. У Польщі вони в тому ж році становили відповідно 36,3 % і 10,8 %, в Угорщині в 1994 р. – 22,0 % і 6,1 %, у Словаччині в 1993 р. – 34,1 % і 6,0 %, в Словенії у 1993 р. – 30,9 % і 6,1 %, у Болгарії в 1994 р. – 63,5 % і 32,7 %. У пострадянських суспільствах показники в середньому гірші, наприклад, в Росії вони становили в 1994 р. 61,3 % і 23,2 %. Необхідно зауважити, що особи з низькими доходами вважаються такі з них, доходи яких не перевищують 40 % від середньої заробітної плати (в Чехії і Словенії – 35 %, в Болгарії і Молдові – 45 %), а бідними особами – доходи яких не перевищують 60 % межі малозабезпеченості [6].

Проблема реальної зайнятості виникла з початком інституційних перетворень в соціальній та економічній сфері

на початку 90-х років. У Чеській Республіці, до прикладу, показник безробіття становив у 1999 р. 7,5 % від загальної кількості працездатних осіб [7]. В Україні в тому ж році цей показник становив 3,7 %, правда, ще 22,0 % працездатних осіб перебували в умовах вимушеної неповної зайнятості [8].

Ступінь зрілості інститутів громадянського суспільства. Постсоціалістичне суспільство розвивається у напрямку до становлення інститутів громадянського суспільства. В сучасних умовах в більшості східноєвропейських країн йде небезболісний процес перетворення протогромадянського суспільства як конгломерата соціальних груп в справжнє суспільство як органічну систему самоврядних угруповань та розвинених незалежних особистостей [9]. У цьому плані воно стикається з цілим рядом проблем. Частина з них викликана недостатністю інституційних реформ, а інша – суспільними традиціями та ментальними особливостями, котрі вкрай складно піддаються змінам. Відомий вчений Р. Дарендорф описує три ділянки перетворень, які взаємопереплітаються і мають різну тривалість у постсоціалістичному суспільстві: встановлення політичної демократії та юридично-державних відносин (6 місяців), перехід до ринкової економіки (6 років) та розвиток громадянського суспільства (60 років) [10].

Через більш як 10 років після початку перетворень маємо можливість проаналізувати, наскільки розвинутим є громадянське суспільство в постсоціалістичних державах. Але перед тим завважимо, що під "громадянським суспільством" розуміємо таку сферу суспільних відносин, котра позбавлена безпосереднього директивного втручання з боку держави. В теоретико-правовому дослідженні С. Тимченка воно розуміється як "вільна асоціація (союз) рівноправних, свідомих громадян-власників та їх об'єднань, які в рамках правової системи, поза втручанням держави, самоорганізовано реалізують свої приватні і суспільні інтереси" [11].

Розглянемо ступінь зрілості постсоціалістичних інститутів громадянського суспільства з кількох аспектів.

Аспект перший – економічна основа громадянського суспільства. Зрілість

економічної основи громадянського суспільства вимірюється місцем приватної власності у суспільстві, питомою вагою приватних підприємств. У свою чергу приватизація має й політичний підтекст – зменшується економічна влада держави, обмежується її монополія. Так, наприклад, у Польщі вже на кінець 1992 р. у приватному секторі було зайнято 60 % робочої сили та вироблялося 50 % ВВП [12]. Це означало, що держава перестала бути головним роботодавцем та основним виробником товарів і послуг. На кінець 90-х років подібна картина мала місце в усіх постсоціалістичних країнах Центральної Європи.

У пострадянських країнах ситуація інша. В Україні, наприклад, станом на 2000 р. загальна кількість робочих місць становила 13,6 млн. З них у державному і комунальних секторах знаходилося 6,6 млн. робочих місць, тобто майже половину робочих місць у суспільстві й надалі контролюється державою. Іншими словами – публічна влада й надалі виступає основним роботодавцем у суспільстві. Додамо до цього, що громадський сектор також залишається основним виробником товарів і послуг. У 1999 р. на підприємствах державної і комунальної власності вироблялося 53,3 % вартості усіх товарів і послуг [13]. Держава й надалі володіє “контрольним пакетом” впливу на ринок – тільки такий висновок може бути зроблений із наведених статистичних даних. Тому складно говорити про економічні основи громадянського суспільства в Україні чи його “самоврегульований характер”.

Аспект другий – громадська основа громадянського суспільства. Погоджуємося з позицією, що чільне місце у взаєминах громадянського суспільства і держави належить громадським організаціям. В основу правового регулювання їх діяльності взято принципи невтручання, дерегуляції та максимального залучення їх потенціалу, як складової частини громадянського суспільства [14]. Класично громадські основи для громадянського суспільства розвивалися в Чеській Республіці. Якщо уже 1990 р. було створено 2500 неприбуткових організацій, то станом на 31 липня 1998 р. в цій країні нараховувалося вже понад 40 тис. некомер-

ційних об’єднань громадян, причому державна політика цієї країни щодо “неприбуткового сектору” покликана: а) створювати правові основи для діяльності цього сектору; б) виступати одним із джерел фінансування суспільно корисної діяльності неприбуткових організації (лише в 1998 р. з цією метою з державного бюджету цієї країни було виділено 1,9 млрд. чс. корун) [15]. Десятки тисяч громадських організацій “за інтересами” структурують постсоціалістичне суспільство, захищають громадян від державного впливу, створюють для них можливості не лише ефективного захисту своїх прав і законних інтересів, а й активного впливу на владні структури.

У пострадянських країнах підхід інший. Розвиток “неприбуткового сектору” не є пріоритетом державної політики. Достатньо відзначити, що, до прикладу, в Україні станом на 1 січня 2001 р. було легалізовано всього 1376 об’єднань громадян (разом з політичними партіями та “офіційними” організаціями, створеними ще в радянський період) [16]. Такий стан речей означає вкрай низький рівень структурованості українського суспільства, його “атомізацію”, тобто ситуацію, за якої громадянин, пробуючи захистити свої права, опиняється “один на один” із державою.

Аспект третій – політична основа громадянського суспільства. Багатопартійні системи стали реальністю для всіх постсоціалістичних суспільств. Вони забезпечують плюралістичний характер суспільства, надають йому ознак конкурентності. Багатопартійна система не створює гарантій для демократії, проте, з іншого боку, демократія немислима без багатьох політичних партій. Українська дослідниця Л. Дунаєва відзначає, що процес утворення ефективної партійної системи в умовах навздогінної модернізації має пройти наступні етапи: 1) максимальне вираження ідеологічно оформлених і організаційно забезпечених суспільних вимог – перехід від квазіоднопартійності до багатопартійності; 2) структурування партійного поля засобами виборчого процесу, поступове утворення нової партійної системи на основі партій повної функціональності, які мають значиму електоральну підтримку і беруть участь у

◆ формуванні законодавчої та виконавчої влади. Перехід від першого етапу (руйнування однопартійності) до другого (якісного відбору партій на основі критерію повної функціональності) має припадати на момент відносної рівноваги в партійному полі — час розпаду “революційної”, протестної партії (руху), що очолювала процес демонтування квазіоднопартійності [17].

Одночасно відзначимо, що партійні системи в центральноєвропейському і пострадянському варіанті схожі лише однією ознакою — значною кількістю політичних партій (наприклад, у Польщі їх нараховується зараз понад 200, в Україні — понад 120). Всіма іншими ознаками, навіть основними соціальними функціями, вони суттєво відрізняються. Розглянемо їх глибше.

По-перше, в країнах СНД створені державою законодавчі основи не сприяють розвитку сильних політичних партій. Наприклад, навіть новий закон про політичні партії в Україні 2001 р. не встановлює мінімальної кількості членів для створення політичної партії, що, в свою чергу, не перешкоджає надмірній фрагментації партійної системи. Якщо до цього додати, що законодавство не передбачає бюджетного фінансування для тих партій, які отримують депутатські мандати внаслідок парламентських і місцевих виборів та не передбачає компенсації політичним партіям виборчих затрат, то складається враження, що законодавець, на наш погляд, невірно розуміє роль партій як інституцій громадянського суспільства.

По-друге, для пострадянських партійних систем характерним є лідируючі позиції комуністичних сил екстремістського толку, котрі декларують свій ідеологічний зв'язок із попереднім режимом. За наслідками парламентських виборів 1998 р. в Україні та 1999 р. в Росії комуністичні партії набрали відносно більшість голосів виборців і сформували найбільш чисельні депутатські фракції. Поза сумнівом, сильний вплив комуністичних і ліво-орієнтованих партій став наслідком не лише реакції електорату на складну соціальну та економічну ситуацію в країнах, відсутністю демократичних традицій, а й можливістю легального здійснення пропаганди комуністичної ідеології.

Можна погодитися з вітчизняним ученим В. Тараном, котрий визначив роль комуністичної ідеології в житті суспільства: “Комуністична ідеологія в нинішній Україні не виконує свого класового призначення і в суперечності між “владною елітою” і “народом” не виступає безумовним виразником інтересів останнього. Більше того, в умовах інерційності духовно-ідеологічних процесів її принципи підтримуються представниками обох протилежних соціальних груп, чому сприяє також їх внутрішня соціальна розпорошеність, маргінальність і духовно-культурна роз'єднаність” [18]. Справді, питання навіть не в тому, що лівоекстремістських поглядів дотримується частина виборців (це характерно і для західних суспільств), а в тому, що ці погляди, незважаючи на декларації, проявляються у правотворчій діяльності вищих органів державної влади.

По-третє, владна система в пострадянських суспільствах, декларуючи свою “надпартійність”, насправді функціонує незалежно від системи політичних партій. Станом на кінець 2002 р. глави держав майже всіх країн СНД є “позапартійними особами”, склади урядів відповідно до конституційної моделі влади в Україні, Білорусі та Росії не залежать від партійної розкладки в парламентах. Такий підхід призводить до формування в суспільстві негативного іміджу політичних партій, котрі нібито “нічого не роблять, а лише сваряться”. У Центральній Європі ситуація є діаметрально іншою настільки, що парламентську демократію інколи навіть у фаховій літературі йменують не інакше як “партійною демократією”. Партії, котрі перемагають в ході парламентських виборів, формують у законодавчому органі депутатську більшість, визначають законодавчі основи державної політики, вони ж формують уряд для здійснення програмових декларацій, підтриманих голосами виборців.

По-четверте — низький ступінь партійної ідентифікації населення. Ця проблема має місце і центральноєвропейських суспільствах, але особливо вона проявляється на пострадянському просторі. Наприклад, у Чеській Республіці 35 % виборців не ідентифікують себе з жодною політичною партією. У Словачкій

Республіці цей показник становить 54 %, у Російській Федерації – 60 %, в Україні – 71 % [19]. Завважимо, що у західних країнах так звані “слабкі ідентифікатори” становлять лише 4-5 % виборців, що робить наслідки виборів передбачуваними, а всю політичну систему – стабільною. Слабкість партійної ідентифікації у постсоціалістичних суспільствах має раціональне пояснення, котре полягає передовсім у тому, що для них і їх еліт партії зокрема, і плюралістична партійна систе-

ма загалом виступають новими незвичними явищами.

Резюмуючи відзначимо, що *постсоціалістичне суспільство – це особлива соціальна спільність, котра постала після падіння тоталітарного соціалізму, відзначається перехідним характером, перебуває в стані модернізації економічної і політичної системи в напрямі до втілення базових західних цінностей (права людини, верховенство права, ринкова економіка, політичний плюралізм).*

ЛІТЕРАТУРА:

1. Мошелков Е. Н. Переходные процессы в России. – М., 1996. – С. 4-5.
2. Дунаева Л. Партійна система в умовах модернізації суспільства: світовий досвід і Україна. Автореф. дис... канд. політ. наук. – К., 2001. – С. 8.
3. Нгуен Ван Зунг. Теоретичні проблеми взаємодії гілок влади у пострадянських суспільствах. Автореф. дис...канд. політ. наук. – К., 2000. – С. 13.
4. Там само. – С. 14.
5. Даудерштадт М., Геррітс А., Маркус Д.Д. Драматичний перехід. Соціал-демократія у Східній та Центральній Європі. – К., 2000. – С. 86.
6. Там само. – С. 87.
7. Zprava vlády o stavu České společnosti. 02.03.1999. – Praha, 1999. – S.73.
8. Україна у цифрах у 2000 році. Короткий статистичний довідник. – К., 2001. – С. 194-195.
9. Пасько Я. Громадянське суспільство: світоглядні версії та історичне втілення (соціально-філософський аналіз). Автореф. дис.... канд. філософ. наук. – К., 1998. – С. 12.
10. Див.: Рупнік Ж. Ландшафт після битви. До типології посткомуністичного перехідного періоду у Європі // І, 2000, № 18.
11. Тимченко С. Теоретико-правові проблеми взаємодії громадянського суспільства і правової держави в Україні. Автореф. дис.... канд. юрид. наук. – Х., 2001. – С. 11.
12. Бальцерович Л. Соціалізм. Капіталізм. Трансформація. Очерки на рубежі епох. – М., 1999. – С. 337.
13. Україна у цифрах. – С. 163.
14. Тимченко С. Вказ. праця. – С. 16.
15. Zprava vlády o stavu České společnosti. 02.03.1999. – Praha, 1999. – S.19-21.
16. Україна у цифрах. – С. 19.
17. Дунаева Л. Партійна система в умовах модернізації суспільства: світовий досвід і Україна: Автореф. дис.... канд. політ. наук. – К., 2001. – С. 5.
18. Таран В. Концепція ідеології перехідного суспільства в контексті соціокультурного аналізу. Автореф. дис.... докт. філософ. наук. – К., 2001. – С. 15.
19. Даудерштадт М. та ін. Вказ. праця. – С. 96.

АННОТАЦІЯ

Автор анализирует сущность постсоциалистического общества с точки зрения теории государства и права.